

Снітовська О. Й.,

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич

АЛЮЗИЯ ЯК ЗАСІБ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ (на матеріалі роману Ліни Костенко “Записки українського самашедшого”)

У статті виявлено та систематизовано алюзивні одиниці, які є засобом інтелектуалізації тексту роману Л.Костенко “Записки українського самашедшого”, визначено роль і значення алюзії як засобу поетики літературно-художнього твору.

Ключові слова: текст, поетика, інтелектуалізація, алюзія, корелят.

В статье выявлены и систематизированы алюзивные единицы, которые являются средством интеллектуализации текста романа Л. Костенко “Записки украинского самашедшого”, определена роль и значение аллюзии как средства поэтики литературно-художественного произведения.

Ключевые слова: текст, поэтика, интеллектуализация, аллюзия, корелят.

The author of the article identifies and systematizes allusional units as means of textual intellectualization in Lina Kostenko's novel “The Mad Ukrainian's Notes”. The role and meaning of allusion as a means of poetics in fiction is also defined in the article.

Keywords: text, poetics, intellectualization, allusion, correlate.

Постановка проблеми. У літературно-художніх взірцях інтелектуалізованої художньої літератури важливе місце посідає авторська концепція (або ж філософська, наукова, притчева), художня картина світу, поєднання реального та ірреального, раціонального та ірраціонального. Ознаками інтелектуалізму в художній літературі є схильність персонажів, оповідача, ліричного героя до рефлексії, самоаналізу. Специфіка поетики інтелектуальної літератури проявляється через персоніфікацію ідеї, її закодованість у певних образах і символах, схильності персонажів до розумової рефлексії, до самоаналізу, у виборі певного жанру (щоденник, притча, есе, філософсько-наукова лірика, філософський роман, роман-утопія (антиутопія), драма ідей тощо), у якому виявляє себе зміст твору, різні типи інтертекстуальності (паратекстуальність, метатекстуальність, гіпертекстуальність тощо). Одним із засобів інтелектуалізації літературно-художнього тексту є використання алюзії, за допомогою якої автор апелює до ерудиції читача, його здатності розгадати закодований зміст, зрозуміти натяк у художній реальності твору, через співвіднесення її із аналогом – певним літературним твором, сюжетом чи образом, історичною подією тощо. На матеріалі роману Ліни Костенко “Записки українського самашедшого” розглянемо алюзію як засіб інтелектуалізації художнього тексту.

Стан розробленості проблеми. Інтелектуалізм як явище у світовій та, зокрема, українській художньо-естетичній традиції, засоби його вираження були об'єктом вивчення у працях М.Бахтіна [1], Ю.Борева [2], Ю.Залізняка [3], П.Іванишина [4], Н.Козачук [5], Л.Мармазової [8], Л.Петрова [9] та ін.. Однак недослідженою є проблема засобів інтелектуалізації літературно-художніх текстів, зокрема з використанням алюзії, що й обумовило вибір теми нашої статті.

Об'єктом дослідження є інтелектуалізм як явище у світовій та, зокрема, українській художньо-естетичній традиції.

Предметом – алюзія як засіб інтелектуалізації літературно-художнього тексту (на матеріалі роману Л.Костенко “Записки українського самашедшого”).

Метою статті є виявлення та систематизація алюзивних одиниць, які є засобом інтелектуалізації тексту роману Л.Костенко “Записки українського самашедшого”, визначення ролі і значення алюзії як засобу поетики літературно-художнього твору.

Виклад матеріалу. Явище інтелектуалізму передбачає у сприйнятті/вивченні/дослідженні шлях сходження від констатації до мотивації (як написання твору, так і його сприйняття/вивчення/дослідження). Тобто, у комплексі питань аналізу: Хто? Що? Де? Коли? Як? Для чого? Внаслідок чого? – найважливішим, як мотиваційне, є останнє, що дозволяє виявити особистісну і ситуативну спонуку людини (творця/читача/дослідника) до активності написати, сприйняти написане, вивчити/дослідити його. Причому, враховуючи теорію “мистецтва для мистецтва”, “чистого мистецтва” (фр. L'Art pour l'Art) – естетичної доктрини, що утверджує самоцільність, самодостатність художньої творчості, незалежність мистецтва від суспільного життя, питання “для чого?” (щодо створення і сприйняття/вивчення/дослідження) є дискусійним.

Форма і зміст інтелектуалізованого літературного твору відображає дійсність у певний спосіб мислення, а тому у єдиній і цілісній системі жанрів та поетико-виражальних засобів, вважаємо, є теорією (у широкому значенні цього слова), апробованим знанням про світ-буття та його моделюванням. Інтелектуалізованій художній літературі як знанням про світ-буття властива логічна внутрішня структура, що виявляє себе в єдності форми і змісту, підпорядкуванні усіх елементів загальній ідеї (Космосу, порядку, гармонії, краси, правди) та утвердження її у виборі художньо-поетичних засобів твору. У процесі творення і сприйняття/інтерпретації цих творів його суб'єкти – письменник і читач/дослідник – отримують (утверджують, передають) глибоке і конкретне, емоційно забарвлене знання про оточуючу дійсність. Чуттєве, художньо-образне становить основу інтелектуалізованої художньої літератури, оскільки утверджує людське переживання світу через власний духовний світ особистості – письменника і читача. Лише через інтуїтивно-містичне відчуття, фантазію, ірраціональну волю, віру, емоції, почуття, екзистенційне розуміння, божественне натхнення, споглядання людина, як письменник, так і читач/інтерпретатор, здатна охопити ту реальність, у якій вона існує. Для дослідника лі-

тератури існує особливий шлях сприйняття твору у напрямі від чуттєвого до раціонального – шляхом аналізу.

Розглядаючи роман Л.Костенко “Записки українського самашедшого” як взірць інтелектуалізованого художнього твору, визначаємо його жанрову специфіку в оперті на самовизначення автора. На сторінках роману Л.Костенко визначає його жанр як “глобальний роман” – “Якийсь глобальний роман чи що” [12, с. 311], який не ідентифікує з жодним із жанрів белетристики – “Це ж не белетристика, це Записки. Як написалося, так написалося” [6, с. 311]. Таким чином Л.Костенко дистанцією аналізований нами твір від тих жанрів, які означено поняттям “белетристика”: 1) для них “характерні трансформація фабули у гострий сюжет, інтрига, несподівані перипетії, що викликають жвавий читацький інтерес”; 2) “все частіше в сучасному літературознавстві белетристика позначає легку, жваву, розважальну, доступну, “формульну” розповідь про якусь подію чи наукову проблему, відому постать з метою її популяризації, здебільшого розраховану на “наївного” реципієнта, вважається різновидом масової літератури, в якій використовуються зорієнтовані на легке читання такі нарративні форми, як детективний, пригодницький чи авантюрний роман, фентезі тощо”; 3) “Під поняттям “белетристика” іноді приховується кон’юктурно-дилетантська, тривіальна література, котра знадбує реципієнта напруженими сюжетними колізіями за очевидної збідненості експресивно-естетичних прийомів” [7, с. 80-81].

Самовизначення автором жанру твору як “глобальний роман” базується на усвідомленні світу як мегатексту причому “написаного” у жанрі роману: “інтрига скрізь і у всьому. Глобальні сюжети ... цілком достойні пера комп’ютерної мишки. Самі урагани чого варті. Жаннет і Ель-Нінью, Ізидора і Френсис – як вони перегукуються через океани, як вони прагнуть одне до одного! Це великий роман. Це Трістан та Ізольда стихій. Або той німецький учений, що шукає слід снігової людини десь в горах Північної чи Східної Європи, – хіба це не пригодницька повість? Чи снайпер-невидимка у “Шевроле-каприз” – не психологічний трилер? Чи недоторкані бандити у парламенті – не детектив? Чи послати хлопчаків під Вавилон (війна в Іраку – прим. О.С.) – не історична трагедія?” [6, с. 311-312]. Автор визначає потенційного, свого, небайдужого читача: “Але кому потрібні ці мої Записки? Хто їх буде читати? Син мій – це вже покоління інших пріоритетів. Старі люди відходять. Молодим байдуже” [6, с. 311]. І тут очевидно є алюзія запитання автора на Шевченкове “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє” [10, с. 780-782]. Запитання Л.Костенко риторичне, бо у переліку потенційних читачів не названо “ненароджених” – тих українців, які, на переконання автора – як це висновується з усього тексту роману, – будуть жити у “своєї” України і у кого особистісні пріоритети будуть співпадати із національними, всезагальними.

Жанр щоденника передбачає маркування Історії датами, описом реальних подій і явищ, які трансформуються “тут і тепер” у відчуття героя в особистісному переживанні подій історії людства і своєї нації. У романі не розмежовано минуле і сьогодення, автор проводить часові, стильові аналогії у художньо-образній формі цитування, алюзії, ремінісценції, міфологеми, парафрази, вкраплення чужого стилю. У романі наскрізним є цитування, і “в лапках” і “без лапок”, М.Гоголя, М.Булгакова, М.Хайдеггера, А.Бірса, Ф.Кафки, В.Винниченка, С.Цвейга, Ж.-П.Сартра, Е.Золя тощо. Сукупний образ сучасної української інтелігенції у романі доповнюють образи-алюзії попередніх епох – Нестора Літописця, І.Мазепи, Г.Сковороди, М.Гоголя, Т.Шевченка, П.Куліша, М.Костомарова, Л.Українки, В.Винниченка, П.Тичини, імена, пряме і непряме цитування яких нагадують, доповнюють, допомагають читачеві краще зрозуміти реалії сьогодення, усвідомити їхню і свою історичну значимість.

Власне назва роману Л.Костенко це алюзія, яка актуалізує у сприйнятті читача гоголівські “Записки сумашедшого”. Причому використання макаронізму – суржикового “самашедшого” – виконує художньо-стилістичну роль бурлеску: справжньому, клінічному божевіллу гоголівського персонажу Л.Костенко протиставляє, назвемо це, “божевілля при розумі” чи “сон розуму” сучасної української інтелігенції, яка втрачає у своєму часі і просторі ціннісні орієнтири, зв’язок поколінь, національну ідентичність, віру в себе і довіру до себе тощо.

Л.Костенко дає алюзію на М.Хайдеггера про мову як Дім Буття: “Глуха ворожість оточує нашу мову, навіть тепер, у нашій власній державі. Ми вже як нацменшина, кожне мурло тебе може образити ... Людина розмовляє рідною мовою, а на неї озираються. Сина в дитячому садку задражнили ... “Хохол”. Україна – резервація для українців. Жоден українець не почувався своїм у своїй державі. Він тут чужий самим фактом вживання своєї мови. Але ж якщо мова – Дім Буття, то чого ж ви мене виживаєте з мого власного дому?!” [6, с. 23]. Іншим джерелом алюзії у Л.Костенко щодо проблем української мови є її поетичне визначення як “мови солов’їної” (Л.Забашта, В.Кленц та ін.): “Мова солов’їна, а тьохкають чортзна-що” [6, с. 26]. Л.Костенко називає причини відчаю української людини: “становище мови, яка гине, література, яка занепадає, історія, яку не можна читати без брому” [6, с. 66], використовуючи при цьому алюзію на винниченкові щоденникові записи про світовідчуття української інтелігенції 20-х років ХХ ст..

Корелятом алюзії у романі “Пізно ми заходилися будувати свою державу. Європа об’єднується, ми знов не такі. Сепаратисти, націоналісти, самостійники. Випадаємо з концепції “історично обґрунтованої інтеграції Європи”. Ми взагалі якісь історично не обґрунтовані для Європи” [6, с. 120] є історія розвитку ідей та концепцій про європейську інтеграцію та шлях України до неї. Глобалізація як процес всесвітньої економічної, політичної, культурної інтеграції та уніфікації та її прояви у культурно-соціальних українських реаліях є корелятом для поєднання раціонально-інтелектуального та емоційно-чуттєвого як на рівні творення літературно-художнього тексту роману, так і сприйняття: “Ми вже цілком глобалізувалися. Нашого цвіту по всіх борделях світу. Наші Синдбади плавають під чужими прапорами. У нас є маркети і супермаркети. Холдинги, лізинги й консалтинги. Рейтинги, брифінги, автобани й хабвеї. Жлоб-шоу, фаст-фуди і сендвич-бари. Рейдери, трейдери, рокери, брокери, кілери, ділери, трасти і педераста. Все як у людей. Презервативи можна по телефону замовити. Кілера найняти через інтернет. Місце у парламенті купити” [6, с.120].

У романі передано дух, світоглядно-ментальний рівень епохи шляхом використання алюзії, завуальованим уведенням у текст історичних персоналій політичних лідерів [6, с. 56], які упізнавані в тексті, хоча й представлені автором натяком, під псевдонімічними словоформами (здебільшого, їх важко ідентифікувати: чи то криптонім, чи некейм, взірці якого побутують поміж користувачів інтернету): “нетиповий Прем’єр”, бо “йому немає на кого спертися” [6, с. 56]; леді Ю; прем’єр, “що мав бути, за висловом президента “лошадкою”; прем’єр (“десятий за десять років”), якого “з огляду на його статичну поставу і прибуття з Донбасу ... вже в народі поштиво назвали дон” [6, с. 251]; “лідер опозиції” [6, с. 367]; “провладний кандидат” [6, с. 369], “наш гарант” [6, с. 377]; “... один депутат, що бився, як Голяф, голий до пояса” [6, с. 380]; “йшли на вибори, як на останній бій з Драконом (алюзія до фільму М.Захарова “Вбити дракона” – прим. О.С.)” [6, с. 383]; “народний Президент” [6, с. 405-406].

Л.Костенко передає екзистенційний стан відповідальності героя, який супроводжується сумнівом щодо правильності зробленого особистісного вибору і нацією під час президентських виборів 2004 року, тривогою (“А що ми знаємо, за великим рахунком, про тих, що пропонуються нам у вожді? На маскарадах піару ми ж не бачимо їхніх справжніх облич ... Боронь Боже, відчують себе вождями, обранцями, провідниками нації! Не треба вже проводирів. Нація не сліпа” [6, с. 404]. Українські події 2004 року отримали назву “помаранчевої революції”, підставою для чого став, перш за все, домінуючий помаранчевий колір рекламного дизайну одного з кандидатів на пост Президента В.Ющенка, що обумовило символіку помаранчевого кольору, апельсина, популярність на Майдані хіта 1965 року “Оранжева пісня” у виконанні Ірми Сохадзе (автор тексту А.Арканов, композитор К.Певзнер). Л.Костенко використовує алюзію до пісні, іронізує при цьому щодо мінливості української політики та переконань політиків, нехтування інтересами лекторату: “Я боюсь. Отак внесемо їх у владу на своїх плечах, а що, як вони не борці, не герої, а всього лише “оранжевые дяди, оранжевые тєти”? Потім вони полиняють або перефарбуються, а я так і залишусь “оранжевим верблюдом” [6, с. 405-406].

Для ідейного змісту та художньо-образної системи роману особливе значення має міфологема Обезголовеного Тіла, яка вибудована на основі алюзії на нерозкриті вбивство журналіста Г.Гонгадзе, зміст якої у словах: “Скоро людство, як той святий Діонісій, ітиме з власною головою в руках, а на плечах у нього буде віртуальна голова, набахтурена (заповнена дурницями, дрібницями – прим.О.С.) абсурдом безвиході” [6, с. 14]. Обезголовлене Тіло – символ спільного відчуття загрози для людини, нації, людства: “Скрізь по всій Україні – на стовпах, на стінах, на транспарантах – чорний силует голови Гонгадзе. Так наче диявол ножицями вирізав її тїнь” [6, с. 14], “теперішня невидима Саломея проносить над світом голову Гонгадзе. А якийсь Ірод потирає руки. Сучасний Ірод, дрібний і підлий. І такі ж його слуги, дрібні і підлі” [6, с. 235], “Україну запустили в майбутнє під знаком одрубаної голови” [6, с. 60].

Наскрізно у романі є проблема жінки, сукупний образ якої набуває ознак складного символу – Жінки, Матері, Любові, Батьківщини. Символічний, трагічний образ української Матері, можливо Матері-України, конкретизовано реальним образом матері Георгія Гонгадзе, яка є аналогом для створення алюзії на образ Ніоби – символ матері-страдниці, горя і страждання, втрати потомства у грецькій міфології, трагізмом ситуації впізнавання обезголовеного трупа свого сина, стражданням: “Ніоба оплакувала своїх дітей. Але їхні кісточки вона в руках не тримала. А ця мати – цю матір не могли б написати навіть грецькі трагіки” [6, с. 96]; “У Ніоби убили дітей, але ж не поглумилися з її горя. Боги перетворили її на скелю, з якої ринули сльози. А тут плаче жива реальна людина, а президент, наче й не було нічого, вітає жіноцтво з Днем матері” [6, с. 136].

У гендерній опозиції “Жінка – Чоловік” українська жінка у реаліях повсякденного особистісного і національного існування втрачає відчуття єдності, гармонії з чоловіком – захисником, годувальником, коханим, що передано алюзією з міфологічним сюжетом народження Венери, на основі аналогів образу жінки у шедеврах світового мистецтва: “У нас не було культу прекрасної жінки в усіх її іпостасях, як у греків чи римлян. Не було Венери Мілоської і Мадонни Літи. Не було “Дами з горностаєм” і голівки Ботічеллі. То це ж ви (українські чоловіки – прим. О.С.) й не створили. Загнали нас у будні, а хочете з пїни морської” [6, с. 142].

Виявляючи стиль мислення, ідучи від фактів резонансних трагедій народів світу, що стали історичним аналогом на алюзію, авторка устами героя робить умовивід про психологічний стан нації, порівнює ментальність українського народу з іншими: “А вбивство Кеннеді? Америка й не похитнулась. А Індіра Ганді, а Раджив? А в Італії Альдо Моро, у Швеції Улаф Пальме? А пастор Кінг, а принцеса Діана? Теж невеселі сюжети, а чому такі резонансні? Тому що є резонанс. А ми душимось у резервації. В резерваціях резонансу нема” [6, с. 94].

Жанр щоденника “Записок ...”, як бачимо, якнайкраще відображає інтелектуальну рефлексію персонажів. Герої “Записок ...”, за задумом автора, виходять за межі емпіричного споглядання процесів і явищ в оточуючому їх світі (з грудня 2000 і до грудня 2004 років), в особистісному та історичному бутті нації, ідеально відтворюють процеси цього буття у їх необхідності та потенційності. Упродовж чотирьох років головний герой роману веде щоденникові записи, у яких зафіксовано конкретні, достовірні події, дати; фігурують персоналії діячів національної і світової культури, політиків тощо. Авторський коментар щодо зафіксованого (умовно – героєм) спонукає читача (услід за авторською думкою) до аналізу і синтезу даних, до порівняння, узагальнення, класифікації та ін.. Результатом цих операцій мислення автора/героя/читача формулюються судження про: -глобалізацію у сучасному світі; – місце і роль України як етнодержави у цьому процесі; – українську націю як суб’єкта власної історії та державотворення періоду кінця ХХ – початку ХХІ ст.; – українську інтелігенцію як соціальну верству в її культурно-історичному вимірі; – українську культуру у таких формах вияву, як мова, політика, література, засоби масової інформації; – соціо-ментальні типи українського суспільства у вимірах людської екзистенції – у модусах вибору, відповідальності, страху, тривоги, кохання, смерті тощо.

Висновки. Алюзія як стилістична фігура є важливим засобом інтелектуалізації художньо-літературного тексту, допомагає як на рівні створення, так і сприйняття/вивчення/дослідження рел’єфно окреслити реалії

художньої дійсності твору, співвіднести їх з аналогом, який відомий авторові, читачеві/досліднику з перебігу історичних подій, міфології, літературних творів, інших джерел. У романі Л.Костенко "Записки українського самашедшого" алюзивні міфологеми, філософеми та ідеологеми структурують увесь текст. Підосновами алюзії, репрезентованої у романі, є: 1) релігійна (біблійна); 2) реалії всесвітньої та історії України; 3) культурно-історичні події та їх фігуранти в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст.; 4) твори світової та української літератури; 5) твори світового та українського мистецтва; 6) образи персонажів цих творів, які стають прототипами на алюзію.

Алюзія як засіб інтелектуалізації тексту роману Л.Костенко "Записки українського самашедшого" посилює міжособистісну та міжкультурну комунікації у системі зв'язків її суб'єктів: "автор – твор – читач – дослідник", "національна культура – світова культура".

Література:

1. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – К. : Літопис", 2001. – 832 с. – С. 416-422.
2. Боров М. Інтелектуалізм в літературі // Словарь литературоведческих терминов. Ред.-сост.: Л. И. Тимофеев и С. В. Тураев. – М. : "Просвещение", 1974. – 509 с. – С. 105-107.
3. Залізник Ю. Б. Етичний інтелектуалізм публіцистики Івана Дзюби та Вацлава Гавела. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.08. – Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – 217 с.
4. Іванишин П. В. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти): Монографія. – Дрогобич : Видавнича фірма "Відродження", 2005. – 308 с.
5. Козачук Н. В. Поетика української інтелектуальної прози 1960-90 рр. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01. – українська література. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007.
6. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : ВЦ "Академія", 2007. – 752 с. – С. 305-306.
8. Мармазова Л. Л. Поетика постмодерністської інтелектуальної драми Т. Стоппарда. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.04. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2006.
9. Петрова Л. Власне ім'я як засіб інтелектуалізації поетичного мовлення (на матеріалі поезій Ліни Костенко). – Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Л. П. Петрова, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 18 с.
10. Шевченко Т.Г. Зібрання творів у 6 т.: Т. 1. – Поезії (1837 – 1847). – К. : Наукова думка, 2003. – С.780-782.